

Afb. 1: E. Verhaeren door Béguin.

Emile Verhaeren (21 mei 1855-27 november 1916) in de Westhoek

Dr. Tonia Haan

In 2005 werd de honderdvijftigste geboortedag van Verhaeren herdacht. Bij die gelegenheid wijdde het museum Emile Verhaeren in Sint-Amands aan de Schelde een tentoonstelling aan de dichter waarin aandacht werd geschonken aan zijn relatie met de kunstwereld van zijn tijd. In Antwerpen verzorgde het provinciebestuur in samenwerking met het “Emile Verhaeren Genootschap” een tentoonstelling over de anarchisten rond Verhaeren, wat gepaard ging met de voorstelling van een nieuwe studie over het onderwerp.⁽¹⁾ Verhaeren is onze grootste Franstalige Vlaamse dichter. Hij heeft zich zijn leven lang als Vlaming geprofileerd en er is tot nog toe geen enkele andere Nederlandstalige dichter in de geschiedenis der Vlaamse letteren die Vlaanderen, haar kust, haar oude steden, haar helden, even hartstochtelijk met woorden geschilderd heeft en die zoveel kunstenaars geïnspireerd heeft tot het illustreren van zijn dichtbundels. Bij leven waren het zijn intieme vriend Théo Van Rysselberghe en Fernand Khnopff⁽²⁾ die de voorpagina's verzorgden van zijn dichtwerk dat eerst Deman uitgaf en later Mercure de France. *La guirlande des dunes* werd geïllustreerd door Henri Cassiers in 1927⁽³⁾ en in 1966 door Georges Laporte;⁽⁴⁾ *Les héros* en *Les villes à pignons* in 1928 door André des Gachons⁽⁵⁾ en laatstgenoemde bundel eveneens door J. Celos in 1998,⁽⁶⁾ om maar enkele van Verhaerens bundels te vernoemen die uitsluitend over Vlaanderen handelen en thuishoren in de vijfdelige cyclus *Toute la Flandre* (1904-1910). *Poèmes légendaires de Flandre et de Brabant*, een bloemlezing uit 1916, werd kort vóór het overlijden van Verhaeren geïllustreerd door Raoul Dufy.⁽⁷⁾ Georges Minne illustreerde *Les villages illusoires* (1895).⁽⁸⁾ Na het overlijden van Verhaeren werd in 1921 *Le Travailleur étrange et autres récits* geïllustreerd door Frans Masereel in een uitgave die in Genève verscheen,⁽⁹⁾ een werk dat postuum werd uitgegeven in 1920. Bernard Gantner illustreerde een bloemlezing uit zijn werk, *Florilège du plat pays*. Nog talrijke anderen artiesten lieten zich door zijn werk inspireren: Paul Baudier, Camille Berg, Frank Brangwyn, Georges Braun, Valerius de Saedeleer, Jacques Beltrand en E. Vibert.

Dat Verhaeren in het Frans schreef, is historisch te verklaren. Hij was samen met Georges Rodenbach intern in het Gentse jezuïetencollege “Sainte Barbe” en studeerde rechten aan de “Université Catholique de Louvain”. Zoals Filip Rogiers schrijft in zijn recensie van de vertaling

(1) Gullentops David en Vandevoorde Hans, *Anarchisten rond Emile Verhaeren*, VUBPRESS, 2005.

(2) Fontainas, Adrienne et Luc, *Théo Van Rysselberghe L'ornement du livre*, Antwerpen, éd. Adrienne Fontainas en Petraco – Pandora nv., Cahier 3, 1997.

(3) Verhaeren, E., *La guirlande des dunes*, Illustrations Henri Cassiers, Paris, 1927.

(4) Verhaeren, E., *La guirlande des dunes*, Préface Armand Lanoux, Illustrations Georges Laporte, Cercle des bibliophiles Anavoizard, 1966.

(5) Verhaeren, E., *Les héros, Les villes à pignons*, Illustrations André des Gachons, Paris, 1928.

(6) Verhaeren, E., *Les villes à pignons*, Namur, 1998.

(7) Verhaeren, E., *Poèmes légendaires de Flandre et de Brabant*, orné de bois gravés par Raoul Dufy, Paris, Société littéraire de France, 1916.

(8) Verhaeren, E., *Les villages illusoires*, volume orné de quatre images par Georges Minne, Collection du réveil Bruxelles, Deman, 1895.

(9) Verhaeren, E., *Cinq Récits avec 28 bois dessinés et gravés par Frans Masereel*, Editions du Sablier, 1920.

door Jan H. Misjkin van een verhalenbundel van Verhaeren: er bestonden goede redenen voor die keuze. Zo behoorden schrijvers als *Emile Verhaeren* en *Maurice Maeterlinck* tot de gegoede Franstalige burgerij. Pikant detail is het feit dat deze heren universitair geschoold waren, in tegenstelling tot de voornaamste Vlaamse schrijvers uit die tijd. Maar belangrijker is het feit dat de Franse taal in die tijd meer kans op literair succes bood, ook in de ogen van Cyriel Buysse trouwens, die op een blauwe maandag stappen ondernam om in het Frans te publiceren.⁽¹⁰⁾

En Verhaeren oogste bijval, tot in de literaire salons in Parijs, ofschoon het Frans dat hij schreef niet de taal van de Académie Française was, wat hem trouwens door sommigen verweten werd. Het was “un français flamandisant”. Het was echter geen onkunde die aan de basis lag van de taalvrijheid die Verhaeren zich veroorloofde, maar een bewuste keuze. Hij wou zich niet profileren als een would-be Frans auteur, maar als een afstammeling van een volk dat helden en grootmeesters in de schilderkunst had voortgebracht. Het Vlaanderen waar hij trots op was en dat door zijn alomvertaalde werk over heel Europa bekendheid verwierf, was echter een mythisch Vlaanderen. De wereld die hij opriep was een wereld die geïnspireerd werd door zijn kennis van de kunst en de geschiedenis en het moet gezegd dat hij als geen ander oog had voor de vormentaal, zoals zijn talrijke kunstkritische teksten bewijzen. Het zou jammer zijn om hem in deze tijd te ignoreren omdat hij geen Vlaamse nationalist was. Hij ignoreerde het Vlaamse en Nederlandse cultuurleven niet.⁽¹¹⁾ Hij correspondeerde met August Vermeylen, met Pol de Mont, met Nellie en Cyriel Buysse, met wie zijn vrouw en hijzelf goed bevriend waren, met Jan Toorop, Julius De Boer e.a.⁽¹²⁾

Toen Verhaeren zich na zijn huwelijk met Marthe Massin in 1891 voor het sociale begon te interesseren, werd hij bevriend met Emile Vandervelde. Zonder dat hij zich ooit daadwerkelijk politiek engageerde, maakte hij er geen geheim van dat zijn sympathie uitging naar het internationale socialisme, het pacifisme en geloofde hij in de vooruitgang van de wetenschap. Het nationalisme zou wijken voor het Europese bewustzijn. Hij voelde zich vooral, zoals zovele kunstenaars uit die tijd, aangesproken door het sociale onrecht, de ongelijkheid en de verloederding die door de industriële revolutie ontstaan waren. Bij het uitbreken van de oorlog werd hij niettemin in geschrift en woord een patriot, de verdediger van het door de Duitsers aangevallen vaderland en dit vaderland was voor hem België, al woonde hij toen al jaren in Parijs met zijn vrouw, een kunstschilderes, die afkomstig was uit de stad Luik, één van de eerste slachtoffers van het oorlogsgeweld.⁽¹³⁾ (bijlage 1)

(10) Rogiers, F., *Les Flamands*, in: Knack, 4 oktober, 1989, Boeken 229.

(11) Wij verwijzen naar: Stijns, Livia, *Emile Verhaeren en de Nederlandse schrijvers*, Brussel, De Vlaamse Gids, 1955.

Idem, *Verhaeren en zijn betrekkingen tot de Nederlandse letterkunde*, Brussel, De Vlaamse Gids, 1956.

Ook: *Centenaire de Verhaeren* Catalogue de l'exposition de la Bibliothèque royale de Bruxelles, 11 mai – 11 juin, 1955, nr 40.

Verhaeren, E., *Les relations entre la peinture flamande et la littérature flamande*, Voordracht, 1906.

(12) Een verzameling van zijn brieven bevindt zich in het A.M.V.C.

(13) Hoe Verhaeren, die de idealen van de Internationale voorstond, plots een patriot werd, leest men in een uittreksel van het manuscript van *Conférence sur les petites villes de Flandre avec des impressions de guerre lue en Angleterre fin juin 1914 commencement 1915* te vinden in AML F.S. XVI 1142 (bijlage 1).

Slechts enkele van Verhaerens gedichten zijn in het Nederlands vertaald. De eerste die een bloemlezing in het Nederlands samenstelde was een Noord-Nederlander, Martien Beversluis.⁽¹⁴⁾ Inmiddels gaf het gemeentebestuur van Sint-Amands een tweede bloemlezing in het Nederlands uit in 1981, met vertalingen door Julien De Mey, Charlotte Pauwels en Patrick Stevens, en door Nicole Janssens.⁽¹⁵⁾ Stefaan van den Bremt vertaalde *Les heures claires*.⁽¹⁶⁾ Daarnaast zijn er nog vertalingen in het Nederlands van losstaande gedichten door Jos De Smet, A.J. Mussche, Albert Verwey, Firmin Van Hecke, Willy Spillebeen en Stefaan van den Bremt e.a. en van het toneelstuk *Le Cloître* door Willem Gijssels.

Het overlijden van Emile Verhaeren in Rouen en zijn teraardebestelling op de militaire begraafplaats in Adinkerke in 1916. Zijn herbegrafenis in het toenmalige Wulveringem in 1917-1918.

Op maandag 27 november 1916 verongelukte de auteur van *La Belgique ne veut pas mourir*, in Rouen waar hij daags voordien, op 26 november 's namiddags, in het salon van het stedelijk museum een lezing van zijn vriend René Fauchois, schrijver en musicus, had bijgewoond over "Emile Verhaeren et son œuvre". Zelf had hij enkele gedichten voorgelezen en een lezing gegeven, naar aanleiding van de opening van een tentoonstelling van werken van Belgische kunstenaars (Quittelier, Emile Claus, Paulus, Théo Van Rysselberghe, Marthe Massin, Victor Gilsoul), georganiseerd door Normandische kunstenaars ten voordele van de vluchtelingen uit de door de Duitsers bezette gebieden. De aanwezigheid van België in de Normandische hoofdstad was op dat ogenblik niet onopgemerkt. De Engelsen waren er eveneens in groten getale aanwezig.

De dag van zijn aankomst op 25 november had Verhaeren met Fauchois, die hem had uitgenodigd, de stad verkend en een cabaret vol soldaten bezocht. Plots hoorde hij Vlaamse infanteristen die hem herkend hadden. Hij voegde zich onmiddellijk bij het Vlaamse gezelschap, klonk op de gezondheid, verbroederde en wisselde enkele woorden met de soldaten in het Vlaams. Zijn kennis van hun taal was beperkt, maar de Franstalige dichter van het vijfdelige dichtwerk *Toute la Flandre* en van *Les Flamandes* voelde zich niettemin verbonden met die mannen van zijn volk aan wier zijde hij had willen strijden. Hij had zich immers bij het begin van de oorlog als vrijwilliger in Antwerpen willen melden bij het leger, wat hem als zestigjarige uiteraard door zijn omgeving uit het hoofd werd gepraat. Koning Albert en Jules Destrée, die eveneens te oud was om de wapens op te nemen, zouden voor hem een andere taak bedacht hebben die in de lijn lag van zijn talent als dichter en schrijver.⁽¹⁷⁾ Verhaeren werd waarschijn-

(14) Emile Verhaeren Een bloemlezing uit zijn gedichten in Nederlandsche verzen, 's Gravenhage, Luctor Emergo, 1940.

(15) Emile Verhaeren, *Gedichten, een keuze uit Toute la Flandre*, Gemeentebestuur Sint-Amands, 1981.

(16) van den Bremt, S., *De heldere uren*, Antwerpen, Manteau, 1998.

(17) In augustus 1914 had Jules Destrée die zijn grootste gave, zijn welbespraaktheid, ten dienste van vorst en vaderland wilde stellen, zich tot de Koning gericht: "Hij zei: *Faites-moi faire quelque chose, je vous prie. Et si c'est très dangereux, tant mieux*. Waarop Albert antwoordde dat hij hem niet tot allerlei avonturen zou bevelen maar dat hij naar Londen moest, alwaar hij de gevluichte Belgische artiesten waaronder Verhaeren moest ordenen, opdat het niet zou gebeuren dat *notre pays disparaisse dans la tourmente*". Zie: Frederik De Meyer, *Tweezijdig pragmatisme. De relatie tussen Koning Albert I en de socialistische leiders van zijn tijd*. Scriptie universiteit Gent, academiejaar 2001-2002, Deel II hfdst. I B2.

lijk ook aangesproken door het “Bureau documentaire”, gevestigd in Sainte-Adresse bij Le Havre, dat niet alleen inlichtingen verzamelde en kritische rapporten schreef, maar ook getalenteerde en bekende personen vroeg om de Belgische oorlogspropaganda te verzorgen.

In de voormiddag van 26 november had Verhaeren de abdij van Jumièges bezocht dankzij de Belgische consul, de heer Haemers, die hem een paspoort bezorgd had om door de militaire posten rond de stad te geraken. Na de opening van de tentoonstelling in de namiddag, besloot hij 's avonds met Fauchois een spektakel bij te wonen. 's Anderendaags zou hij 's morgens met de trein van 8 uur met hem naar Parijs vertrekken, maar hij besloot op het laatste ogenblik, de dag nog verder te besteden aan het bezoek van Rouen. Hij verliet zijn vertrek. Toen hij tenslotte reisvaardig was, begaf hij zich alleen met de tram naar het station waar hij vervoegd werd door Victor Gilsoul die met hem zou reizen en getuige zou zijn van het ongeval. Verhaeren, bevreesd dat hij geen zitplaats zou vinden in de met militairen overvolle sneltrein van 18.30u naar Parijs die maar 8 minuten in Rouen halt hield, iets waarvoor Fauchois hem gewaarschuwd had, sprong op het voertuig dat het station aan het binnenrijden was, maar slaagde er niet in zich in evenwicht te houden op de treeplank en zich vast te klampen aan het handvat van de deur. Hij gleed uit, viel tussen spoor en perron en werd door de trein meegesleept. Hij stierf kort nadat men hem uit zijn hachelijke positie bevrijd had. ⁽¹⁸⁾ Gezien de status van de dichter en de persoonlijke band die er bestond tussen het Hof en Verhaeren werd zijn dood onmiddellijk door de consul in Rouen, die zich toevallig op het ogenblik van het ongeluk in het station bevond, gemeld aan de secretaris van de Koning, de heer Ingenbleek, met het verzoek de vorst die in De Panne verbleef op de hoogte te brengen. (bijlage 2 AKP nr. 699-20)

Het verhaal van Verhaerens teraardebestelling is hoogst merkwaardig. Verhaeren was een figuur met internationale uitstraling. Zijn werk was bij zijn leven vertaald in bijna alle Europese talen, hij was welbekend in Rusland waar de schilder Valère Brussov (Valery Bryusov) zorgde voor de verspreiding van zijn werk en hij genoot belangstelling in Japan. Onmiddellijk nadat het nieuws van zijn overlijden bekend geraakte, stelde een Franse senator voor om Verhaeren voorlopig bij te zetten in het Pantheon in Parijs en de kosten van de uitvaartdienst op rekening van de Franse staat te brengen. Dit stuitte echter op verzet van zijn vrouw die wenste dat Verhaeren in zijn vaderland zou begraven worden. Zij werd hierin gesteund door het Belgische Hof, bij wie Verhaeren vriend aan huis was. Hij werd immers door Koning Albert als de nationale dichter bij uitstek beschouwd die met *La Belgique sanglante* (1915) en zijn lezingen in Engeland en in Frankrijk bij heel wat Belgen in binnen- en buiten-

(18) Zie het getuigeverslag van Victor Gilsoul in: Van Grasdorff, G. en Antoine-Plisnier, A., *Dites-nous... Emile Verhaeren*, Bruxelles, Les éditions de Chabassol, 1986.

Afb. 2: E. Verhaeren aan werktafel.

land vaderlandslievende gevoelens had opgewekt en er had toe bijgedragen dat de interesse van de geallieerden voor het toekomstig lot van het nog jonge koninkrijk in de belangstelling bleef. Verhaeren zou en moest naar België terugkeren.

Men baarde het stoffelijk overschot voorlopig op in het vroegere gasthuis van Rouen, waar het gegroet werd door de minister van Justitie Carton de Wiart, die uit Sainte-Adresse overkwam. Belgische en Franse soldaten hielden de wacht. Tijdens de treinreis naar Rouen die de vrouw van Verhaeren, Marthe Massin, ondernam samen met André Gide en Maria Van Rysselberghe, die haar het nieuws van het overlijden van haar man hadden meede gedeeld, besliste men dat er geen kerkelijke plechtigheid zou plaatsvinden, een beslissing die koeltjes ontvaard werd op de zetel van het katholieke bisdom in Rouen.

Of Verhaeren zich tegen een kerkelijke begrafenis zou verzet hebben blijft in het ongewisse. Volgens zijn heel gelovige familie zou Verhaeren, die veeleer een agnost was dan een atheïst en heel zeker geen vrijmetselaar was, normaliter terug zijn weg naar de kerk gevonden hebben, had hij langer geleefd. Tijdens zijn verblijf gedurende de oorlog in Groot-Brittannië zou hij, volgens Beatrice Worthing, auteur van een biografie van Verhaeren, met dr. Gilbert Murray, een classicus, gesproken hebben over religie. Hij zou zijn gesprekspartner toevertrouwd hebben hoe zijn negatieve kijk op de clerus en de godsdienst tijdens de oorlog geëvolueerd was in positieve zin.⁽¹⁹⁾

“(…) I did meet Verhaeren during the first World War, and have talked to him several times at the Athenaeum (een selecte Londense club). I remember him insisting on his change of mind about religion, and how he had found a purely anticlerical and non-religious view inadequate.”⁽²⁰⁾

Vast staat evenwel dat zijn vrouw, die zich haar hele verdere leven wijdde aan de instandhouding van de herinnering aan het leven en het werk van haar man, terugkeerde naar de kerk en een vroom levenseinde kende. Zou zij de beslissing van een niet-kerkelijke begrafenis genomen hebben, zij die zo verbonden was met haar echtgenoot, mocht ze gedacht hebben dat Verhaeren dit als een verraad zou beschouwd hebben?

Volgens Jacques Marx, een andere biograaf van Verhaeren,⁽²¹⁾ zou André Gide, die de dag van het overlijden te gast was bij Théo van Rysselberghe in Parijs en belast werd om samen met Maria Van Rysselberghe het overlijden van Verhaeren aan zijn vrouw te melden, gediscussieerd hebben met de Belgische consul Haemers die overgekomen was uit Rouen, over het houden van een kerkelijke plechtig-

(19) Worthing, B., *Emile Verhaeren*, traduit de l'anglais par Renée Wegge, Paris, Mercure de France, 1992 pp. 331-332.

(20) “(…) Ik ontmoette Verhaeren gedurende de Eerste Wereldoorlog, en ik heb meermaals met hem gesproken in het Athenaeum (een selecte Londense club). Ik herinner mij dat hij nadrukkelijk wees op zijn veranderde houding ten aanzien van de godsdienst en hoe hij tot het besluit was gekomen dat een anti-klerikale houding en een niet-religieuze instelling inadequaate waren.”

(21) Marx, Jacques, *Verhaeren, biographie d'une œuvre*, Académie Royale de Langue et de Littérature Française, 1996, pp. 537-538.

heid. De consul zou daarop geïnsisteerd hebben aangezien België een katholieke regering had. Op weg naar Rouen zou Gide de vraag gesteld hebben aan Marthe. Zij zou gezeegd hebben:

“Non, non, pas de prêtres, il ne croyait plus à rien”⁽²²⁾

wat aangehaald wordt in *Les cahiers de la petite dame* van Maria Van Rysselberghe⁽²³⁾. Nadien werd beweerd dat Gide de beslissing voor een burgerlijke begrafenis zou hebben genomen of op zijn minst de vrouw van Verhaeren zou hebben beïnvloed. Marthe zou later aan Marie Gevers hebben toevertrouwd dat ze getwijfeld had omdat haar man hield van kerkelijke plechtigheden en dat ze wroeging had dat ze haar man begraven had zonder kerkelijke dienst. André Mabile de Poncheville rapporteert de woorden van Marthe Massin aan Marie Gevers na een interview met laatstgenoemde “notre entretien du 3 décembre 1950 à Missembourg. (Edeghem)”:⁽²⁴⁾ “Je n’étais pas moi-même ce jour-là, sans quoi Verhaeren eût été enterré à l’église, avec une messe, car il était de race catholique. La présence de Gide accroissait encore cet annihilation de tout mon être. Il se repassait de ma douleur avec une sorte de sentiment néronien. Face à moi il disait: “C’est à vous de décider.” Je ne pouvais rien, j’étouffais.”⁽²⁵⁾

Terecht schrijft Jacques Marx dat al die postume confidenties niet te verifiëren vallen. Niettemin lieten de katholieke vrienden van Verhaeren op 13 december 1916 in Brussel, in het koor van Sint-Goedele, een mis voor zijn zielerust opdragen.

De Belgische autoriteiten beslisten dat Verhaeren met militaire eer zou worden begraven op de militaire begraafplaats in Adinkerke, wat mogelijk was aangezien de dichter ridder in de Leopoldsoorde was. Op 1 december werd de kist, bedekt met de driekleur, naar het stadhuis van Rouen gevoerd, waar de gelegenheidstoespraken werden gehouden door de heren Carton de Wiart en door Maurice Donnay als vertegenwoordiger van de *Académie française* en voorzitter van *La Société des Auteurs dramatiques*, waarvan Verhaeren lid was. Op de tribune zaten de minister van Buitenlandse Zaken, Emile Vandervelde, een vriend van Verhaeren die vóór de oorlog een overtuigende socialist en pacifist was, de secretaris van Koning Albert, Jules Ingenbleek, luitenant-kolonel Selliers de Moranville, de Franse minister voor Arbeid en de burgemeester van Rouen.

Na de plechtigheid werd het stoffelijk overschot in een ambulance van het Rode Kruis geplaatst en werd de reis naar De Panne aangevat door het Franse en het Belgische front. De eerste volgwagen was overladen met bloemen en kransen. In de vier andere volgwagens zaten onder meer Verhaerens vrouw, André Gide en Maria Van Rysselberghe. Toen het lijk om middernacht in De Panne aankwam werd het onmiddellijk overgebracht naar de zaal Marie-José van het hospitaal L’Océan,

(22) “Nee, nee, geen priesters, hij geloofde in niets meer”.

(23) Van Rysselberghe, Marthe, *Les cahiers de la petite dame*. Notes pour l’histoire authentique d’André Gide. Préface d’André Malraux. Paris, Gallimard, “Cahiers André Gide” 4-7, 1973-1977.

(24) Mabile de Poncheville, André, *Poèmes chrétiens de Verhaeren*, Gembloux, J. Duculot, 1968 pp. 163-164.

(25) “Ik was die dag mezelf niet, anders zou Verhaeren in de kerk begraven zijn geweest, met een mis, want hij was van katholieke komaf. De aanwezigheid van Gide versterkte nog het gevoel van verlamming van heel mijn wezen. Hij verlustigde zich in mijn smart met een soort wreedaardig gevoel. Gezeten tegenover mij zei hij: “U moet beslissen.” Ik was verlamd, ik stikte.”

Afb. 3: E. Verhaeren op de dijk.

waar men een rouwkapel had ingericht. 's Anderendaags, zaterdag 14 december, ging het verder naar de militaire begraafplaats. Er waren niet veel officiële personaliteiten op de uitvaart aanwezig: generaal Biebuyck, vleugeladjutant van koning Albert, was de vertegenwoordiger van de Koning, prinses Caraman-Chimay was de vertegenwoordigster van de koningin, die ziek was, en minister Poulet. Zij woonden namens de regering de teraardebestelling bij. De gemeentelijke autoriteiten van De Panne, waaronder de burgerlijke provinciegouverneur Janssens de Bisthoven – de provincie had toegezegd de kosten te zullen betalen – hadden weliswaar de rouwstoet opgewacht bij de ingang van de begraafplaats, maar legden hun sjerpen af toen ze bemerkten dat het om een burgerlijke begrafenis ging en stapten op. De toenmalige terughoudendheid van het plaatselijke bestuur werd opgemerkt door dokter Depage, directeur van L'Océan, die er later gewag van gemaakt heeft in een brief aan *Le Peuple*. Die verscheen in het "Supplément" van voornoemde krant op 20 januari 1920 bij gelegenheid van een officiële herdenkingsplechtigheid ter ere van Verhaeren op 19 januari in het halfrond van de senaat (bijlage 3). De arts drukte in de brief ook zijn verontwaardiging uit over het feit dat het leger maar een compagnie infanteristen voor de uitvaartplechtigheid ter beschikking had gesteld.

Van meet af aan werd de militaire begraafplaats van Adinkerke beschouwd als de tijdelijke rustplaats van de dichter en het graf werd aanvankelijk niet van een grafsteen voorzien. De vrienden van Verhaeren, hierover verontwaardigd, zamelden na verloop van tijd hiervoor het nodige geld in. Noch de provincie, noch het hof kwamen tussen. Koningin Elisabeth wou een grafmonument laten oprichten op de top van een duin met uitzicht op zee, wat sowieso in oorlogstijd niet mogelijk was. Eind 1917 of begin 1918 werd het stoffelijk overschot van Verhaeren op vraag van het koninklijk echtpaar overgebracht naar Wolvringem. Het graf in Adinkerke was te veel blootgesteld aan oorlogsgeweld. De Britten, die de Franse troepen in juni 1917 waren komen aflossen, planden voor het najaar een grote militaire operatie in de sector, de reden waarom ook L'Océan moest verhuizen naar Vinkem. De dichter werd zonder officiële toestemming ontgraven en herbegraven in gewijde grond op het kerkhof van de Onze-Lieve-Vrouwkerk in de gemeente Wolvringem, nu Beauvoorde. Noch in het archief van het Koninklijk Paleis, noch in het Legermuseum, noch in de registers van de burgerlijke stand in Veurne, die de registers van de deelgemeente Wolvringem in haar bezit heeft, is er ook maar één enkel spoor van die herbegraving. Het krantenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit ook praktisch geen kranten uit de oorlogsjaren waarin men een eventueel artikel over het gebeuren zou kunnen vinden. De biografen van Verhaeren schijnen tot nog toe ook geen precieze datum te kunnen aangeven.

Wel hebben we een datum post quem en een datum ante quem. Een schrijven van de “Mission du Ministère des Sciences et des Arts” van 13 september 1917 wil een onbekende vriend van Verhaeren geruststellen over de toestand waarin het graf in Adinkerke zich bevindt (bijlage 4 AML- 6O79/4 – Fonds René Gevers). In *Het Vlaamsche Nieuws* van 7 februari 1918, in Antwerpen uitgegeven, lezen we dat Verhaeren nu in Wulveringem rust:

Het graf van Emiel Verhaeren “(...) Het stoffelijk overschot van den grooten dichter is overgebracht geworden naar het kerkhof van Wulveringhem. Onze stadgenoot, Frits Francken, heeft op zich genomen er over te waken dat het graf van Emiel Verhaeren tot het einde van den huidige oorlog goed onderhouden wordt.(...) Vandaag draagt de dreef die leidt naar het portaal van de kerk de naam van de dichter.”

Op 9 oktober 1927 werd het stoffelijk overschot van Verhaeren terug opgegraven en bijgezet in Sint-Amands aan de Schelde, zijn geboorteplaats, in een monument dat uitziet op de Scheldebocht. Zijn wens ging in vervulling:

(...)
 Le jour que m’abbatra le sort,
 C’est dans ton sol, c’est sur tes bords
 Qu’on cachera mon corps,
 Pour te sentir même à travers la mort, Enco
 (...)
 O woeste Schelde van het Noorden,
 Bij ‘t komen van mijn laatste dag,
 Ontvang mijn as in uwe boorden,
 Dat ik tot in mijn graf, Uw leven voelen mag
 (twee strofen uit: “L’Escaut” vertaald door Kanunnik Jos De Smet, die het graf in Sint-Amands inzegende)

In 1953 werd Verhaeren nogmaals opgegraven omdat het monument aan de Schelde tijdens de overstromingen ondergelopen was. De laatste rustplaats van de dichter moest na de catastrofe gesaneerd worden en werd, op vraag van koningin Elisabeth, Marthe Massin, zijn vrouw die hem vijftien jaar overleefd had en die men niet onmiddellijk in het graf van haar man had bijgezet, uiteindelijk terug met hem verenigd in de dood op 18 juni 1955. In de jaren 80 van de vorige eeuw werd een nieuwe straat die getrokken werd in de Westhoekverkaveling te De Panne, naar Emile Verhaeren genoemd. Op een oorlogsmonument dat WO I gedenkt en opgericht werd voor de Vierde Legerdivisie (generaal Michel du Faing d’Aigremont en regimenten) in Wulpen aan de Veurnekeiweg, komen op een rotsblok twee gedichten voor, een Franstalig van Emile Verhaeren en een Nederlandstalig van Albrecht Rodenbach.

(26) Jacques Marx die deze bezoeken vermeldt, verwijst in *Verhaeren Biographie d'une œuvre* op. cit. supra naar de correspondentie van Koning Albert en van Koningin Elisabeth, uitgegeven en gecommentarieerd door Christophe V. Le Roi *Albert et la Reine Elisabeth, d'après une correspondance inédite*, pp. 31, 577-578.

(27) Princesse Marie-José, *Albert et Elisabeth de Belgique, mes parents*, Paris, Plon, 1971 p. 58.

"Wie had zich kunnen voorstellen dat ik hofdichter zou worden? Maar het Hof is geen Hof zoals elders. Het lijkt zo weinig op een Hof."

(28) Die woorden worden aangehaald in een artikel "Paroles d'un Roi-Chevalier" van Nonheim in *La Métropole* van 17 juni 1956.

(29) Thielemans, Marie-Rose, Vandewoude, Emile, *Le Roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916*, Préface de Jean Stengers, Bruxelles, Office international de librairie, 1982, pp. 441-442.

Brief van 13 augustus 1914

Cher Maître,

Votre lettre si chaleureuse et d'un patriotisme si éloquent m'a profondément touché.

J'ai à cœur de vous dire qu'elle a été pour moi un réconfort dans les circonstances graves que nous traversons.

Merci bien vivement d'avoir pensé à moi et de m'avoir exprimé en termes si délicats des sentiments d'attachement auxquels je tiens tout particulièrement. Croyez-moi toujours, cher Maître,

Votre très dévoué,

Albert

Waarde Meester,

Uw zo hartelijke brief die op welsprekende wijze getuigt van vaderlandsliefde heeft mij diep getroffen. Ik sta erop U te zeggen dat hij voor mij een troost betekende in de ernstige omstandigheden die wij beleven.

Heel hartelijk dank voor het feit dat U aan mij gedacht heeft en dat U in zo'n kiese bewoordingen uw gevoelens van genegenheid, waarop ik bijzonder gesteld ben, heeft uitgedrukt. Wees steeds verzekerd, waarde Meester, van mijn hoogachting,

Albert

Het bezoek van Verhaeren aan het IJzerfront in november 1914 en in augustus 1915

Het bezoek van Verhaeren aan het front in november 1914 en in augustus 1915 is het gevolg van enerzijds de vriendschapsbanden tussen de dichter en koning Albert I en koningin Elisabeth, anderzijds van het politieke doorzicht van de koning die in oorlogstijd alle krachten in het land wou bundelen en wie zeggingskracht had wou inzetten om de Belgische zaak ter plekke en in het buitenland te bepleiten. Een dichter met internationale faam kon door zijn geschriften en zijn lezingen de aandacht voor het leed van de Belgische bevolking en de ellende van de Belgische troepen aan het front gaande houden, zeker wanneer hij het van dichtbij gezien had.

De banden tussen de vorst en Verhaeren gaan terug tot het prille begin van de twintigste eeuw en verklaren waarom hij uitgenodigd werd. Koning Albert I had in 1900, toen hij nog prins was, een voorstelling bijgewoond van een toneelstuk van de schrijver, *Le Cloître*, en had na de voorstelling de dichter persoonlijk gefeliciteerd. In 1908 zou de prins Verhaeren persoonlijk hebben aangeschreven om zijn bewondering voor zijn werk uit te drukken. De banden werden alsmaar hechter: op 14 juni 1908 werd Verhaeren uitgenodigd in de koninklijke villa in Oostende, later in de prinselijke woning in de Wetenschapstraat in Brussel en vervolgens op het koninklijk paleis, de villa in Oostende en in het kasteel van Ciergnon.⁽²⁶⁾ Verhaeren werd als het ware "de hofdichter". De kinderen van het koningspaar leerden zijn gedichten uit het hoofd. Voor de verjaardag van de koningin op 25 juli 1911, schreef hij zelfs een gelegenheidsgedicht dat prinses Marie-José voordroeg (bijlage 5 AKP).⁽²⁷⁾ Verhaeren zou gezegd hebben:⁽²⁸⁾ "Qui aurait cru que je serais devenu un poète de Cour? Mais ce n'est pas une Cour comme les autres. C'est si peu une Cour".⁽²⁹⁾

Toen de oorlog uitbrak had Verhaeren in een brief de koning onmiddellijk verzekerd van zijn vaderlandslievende gevoelens en laatstgenoemde had hem hiervoor vanuit Leuven schriftelijk zijn dank betuigd.⁽²⁶⁾ Het was dus niet zo verwonderlijk dat de koning Verhaeren, die bij het uitbreken naar Engeland gevlucht was en daar lezingen hield *Conférences sur les petites villes de Flandre* terugriep zodat hij ter plekke op het IJzerfront zou kunnen kennismaken met het oorlogsgeweld, wat ongetwijfeld indruk zou maken en de dichter zou inspireren om met nog meer bezieling het onrecht dat de Belgische bevolking werd aangedaan te verwoorden. Verhaeren zou in zijn volgende *Conférence* getuigen van wat hij had gezien en meegeemaakt vooraleer het in dichtvorm uit te drukken (bijlage 6).

De twee bezoeken van Verhaeren aan het front worden gerelateerd in

de dagboeken van de ordonnansofficieren van dienst, en in het boek van prinses Marie-José over haar ouders dat gebaseerd is op haar eigen herinneringen en op het dagboek van haar moeder, koningin Elisabeth, waaruit zij fragmenten overneemt. Het dagboek is een document dat nog steeds in het bezit is van de koninklijke familie en het is bijgevolg niet ter inzage in het archief van het koninklijk paleis.⁽³⁰⁾ Prinses Marie-José vertelt:

(...) Emile Verhaeren vint au moment le plus crucial de la bataille d'Ypres, le 13 novembre 1914. Ma mère note: "11 heures, Emile Verhaeren arrive, il est très ému de se trouver en Belgique. L'après-midi, il part en auto avec Albert à Pervyze. A 4 heures, Vandervelde vient chez moi pour l'organisation des réfugiés. Vers 6 heures Verhaeren revient du front et retrouve Emile Vandervelde que j'ai retenu pour qu'il le voie. Conversation intéressante entre les deux amis à propos du socialisme. (...) "⁽³¹⁾

De verwoesting van Ieper, de brand van de hallen, Sint-Maarten en het belfort, worden beschreven in het gedicht van Verhaeren *Ypres* in *Les Ailes rouges de la Guerre* (1915):

(...)
 Les Halles, et Saint Martin, et le beffroi
 S'allumèrent tous à la fois:
 On eût dit que leurs flammes
 Faisaient un large brasier d'âmes.
 Ce que la ville avait conquis obstinément
 Au cours des temps,
 En sa croissance triomphale,
 Et ses chartes et ses décrets et ses annales,
 Et sa tenace ardeur et son courage altier,
 Et le renom européen de ses métiers,
 Et surtout l'admirable et gothique visage
 Que l'âge lui avait fait et parfait d'âge en âge,
 Tout fut brûlé et lentement anéanti
 Jusqu'au ras de la terre.
 (...)

Uit het dagboek van de ordonnans (bijlage 7 AKP- AE 530-1) vernemen we dat Verhaeren op 13 november 1914 met de heer Ingelbeek om 11u uit Le Havre in De Panne aankwam⁽³²⁾, dat hij om 14u het dorp Pervijze en de inundaties bezocht alsook de ruïnes van Pervijze, die een gevolg waren van de Duitse bombardementen. Om 17u voegde de Minister van Oorlog zich bij het gezelschap te Veurne, waarop een lang gesprek volgde. Om 18u keerde het gezelschap terug naar De Panne. De ordonnans noteert dat Verhaeren diep onder de indruk is

(30) Princesse Marie-José, op. cit. supra, pp. 251-252.

(31) (...) Emile Verhaeren kwam aan op het meest cruciale moment van de slag om Ieper, op 13 november 1914. Mijn moeder noteert: 11u, Emile Verhaeren komt aan, hij is heel aangedaan nu hij zich in België bevindt. 's Namiddags vertrekt hij per auto met Albert naar Pervijze. Om 4u komt Vandervelde bij mij voor de organisatie van de vluchtelingen. Rond 6u komt Verhaeren terug van het front en ontmoet hij Vandervelde die ik opgehouden had opdat hij hem zou zien. Interessant gesprek tussen de twee vrienden over het socialisme. (...) "

(32) AKP – A.E. nr. 530-1.

Afb. 4: Tekst van E. Verhaeren ter ere van de Koningin voor te lezen door Prinses Marie-José.

*Compliment a sa Majeste la Reine
pour etre ve par la petite Marie José*

*Voici le jour des compliments
Que tous les ans Novembre amène
Ailleurs on célèbre la Reine
J'ai l'on fête sa maman.*

*Les plus fervents qui vous adorent
Entre eux rivalisent d'ardeurs
Mais je vous aime mieux encore
Etant plus près de votre cœur.*

*Je vous offre ma petite âme
Qui tremble entre mes doigts froids
Avec ces roses, fleurs de flamme,
Qui toutes, vous aiment aussi.*

E. Verhaeren

van zijn bezoek aan Pervijze en dat hij er 's avonds nog lang bij stilstaat. Hij vergelijkt de huidige toestand van het dorp met een skelet waarvan een reeks wervels verwijderd werden. Hij is erg getroffen door de aanwezigheid van een laatste bewoner die gebleven is in het enige huis dat gespaard bleef van de bombardementen. De uittocht van de bewoners uit de dorpen in de IJzerstreek waarvan de torens in brand staan wordt op een treffende wijze beschreven in *Les exodes (Les ailes rouges de la guerre)*.

(...)

Et les bêtes et les hommes ainsi s'en vont
Vers l'affreuse détresse et le malheur profond,
Se rapprochant et se parlant comme naguère,
Avec des mots qu'entend la terre

Depuis toujours.

Et tout à coup, voici les tours,
Les grandes tours qui s'éclairent de bourgs en bourgs
Et qui tendent jusqu'à la mer la tragédie
Haletante de l'incendie

(...)

Op zaterdag 14 november 1914 (bijlage 9 AKP-AE 530-1), begeeft de Koning zich om 8.30u in gezelschap van Verhaeren naar het front in Ramskapelle, langs het spoor. De indruk is dat de vernielingen er belangrijk zijn maar minder indrukwekkend dan in Pervijze, omdat de straten niet zo smal zijn. Ze bezoeken de loopgraven van de eerste linie en stellen vast dat de schuilplaatsen goed zijn, maar niet voor het

geval ze bestookt zouden worden door grote obussen. Ze zijn ook onvoldoende bezet. Intussen wordt Nieuwpoort-stad door de Duitsers gebombardeerd alsook Stuivekenskerke en Diksmuide. Om 10.30u keert het gezelschap terug naar Veurne. De neerslag van deze bezoeken vinden we terug in het gedicht *La ferme des marais d'or* (*Les ailes rouges de la guerre*). Om 14u bezoekt Verhaeren in De Panne de “goumiers” (Franse hulpstroepen uit Algerije) die in de duinen gelegerd zijn in kleine éénpersoonstenten zoals gebruikelijk in de woestijn. Verhaeren onderhoudt zich met de zwarte en bruine koks die onder de blote hemel geïnstalleerd zijn. Op zondag 15 november 1914 (bijlage 9 AKP-AE 530-1) vertrekken de heren Ingelbeek en Verhaeren naar Le Havre.

In april 1915 ontvangt Verhaeren een brief uit De Panne van koning Albert I, gedateerd van 10 april, die hem ten tweede male uitnodigt om met hem het front te bezoeken.⁽³³⁾ In deze brief geeft de Koning een stand van zaken over de frontlinie: (...) Depuis votre passage ici, notre ligne, celle que nous occupons, s'est allongée et affermie, voilà 6 mois que nous sommes sur l'Yser bien fixés sur ce dernier lambeau de territoire. (...)⁽³⁴⁾

Deze brief inspireerde Verhaeren tot het schrijven van een bekend gedicht *Un lambeau de Patrie* (*Les Ailes rouges de la Guerre*, 1916). Hij herneemt de woorden van koning Albert, “un lambeau de territoire” en parafraseert ze.

(...)

ce n'est qu'un bout de sol étroit,
Mais qui renferme encore et sa reine et son roi
Et l'amour condensé d'un peuple qui les aime

(...)

Het gedicht brengt ook hulde aan het medeleven van koningin Elisabeth met het lot van de soldaten en aan de rol die ze speelde bij de verpleging van de gewonden. Hij bezocht immers met haar L' Océan, het hospitaal van dokter Depage, tijdens zijn tweede bezoek aan De Panne in augustus 1915, wat bevestigd wordt door het dagboek van Jane de Launoy, waarin ook de begrafenis van Verhaeren in Adinkerke vermeld wordt.⁽³⁵⁾

(...)

Celle qu'ils acclamaient aux jours d'orgueil, leur Reine
Vient errer et prier parmi leurs pauvres croix;
Et son geste est timide et son ombre est discrète;
Elle s'attarde et rêve et quand le soir se fait,
Vers les dunes là-bas, sa frêle silhouette
Avec lenteur s'efface et bientôt disparaît.

(...)

(33) Thielemans, Marie-Rose, Vandewoude, E., *Le roi Albert au travers de ses lettres inédites*, op. cit. supra p. 561.

(34) (...) Sinds uw laatste bezoek hier heeft onze frontlinie, de linie die wij bezetten, zich verlengd en versterkt. We zijn nu al 6 maanden aan de IJzer, goed ingeplant op dit laatste lapje van ons grondgebied. (...)

(35) de Launoy, Jane, *Oorlogsverpleegsters in bevolen dienst 1914-1918*, uit het Frans vertaald en van commentaar voorzien door André Gysel, Gent, Snoeck-Ducaju en zoon, 2000, pp. 113,167.

(36) A.K.P. – AE nr 530-3.

(37) Verhaeren, Emile, A Marthe Verhaeren deux cent dix-neuf lettres inédites 1889-1916, présentées par René Vandevor, Paris, Mercure de France, mcml, pp. 440-441, lettre ccxiv.

Poste militaire, 4 août 1915

Très chère mienne,

Nous revenons des tranchées. Nous y avons fait une visite de deux heures et demie, allant de poste en poste.

Jamais je n'ai aussi bien vu la guerre. J'ai un poème nouveau dans ma tête. Ce matin, je suis allé avec la Reine visiter le tombeau de Madame Depage. Nous fûmes émus jusqu'au larmes. Puis en revenant nous avons été surpris par une pluie torrentielle et nous nous sommes réfugiés dans une barque de pêcheurs échouée sur la plage de La Panne. Nous y avons pris un morceau de voile pour nous abriter, nous protégeant l'un l'autre et ce fut charmant. Demain j'irai voir les hôpitaux avec Depage, mais je ne retournerai plus au front. Donc, sois très, très tranquille. Je ne sais encore quand je reviendrai. Je crois toutefois que ce sera jeudi. Je te télégraphierai. Je t'embrasse de tout mon cœur et avec une tendresse toujours plus fraîche. Baisers à la petite Marthe et tout, tout à toi.

Militaire post, 4 augustus 1915

Mijn allerliefste,

Wij komen terug van de loopgraven. Wij hebben er een bezoek gebracht van tweeënhalf uur, gaande van post naar post. Nooit heb ik de oorlog zo goed gezien. Ik heb een nieuw gedicht in mijn hoofd. Vanmorgen ben ik met de koningin het graf van Mevrouw Depage gaan bezoeken. We waren tot tranen toe bewogen. Op de terugweg werden we verrast door een hevige regenbui en zijn we gaan schuilen in een gestrande vissersboot op het strand in De Panne. We hebben een stuk zeil genomen om ons te beschutten en we hebben elkaar beschermd en het was charmant. Morgen ga ik met Depage de hospitalen bezoeken, maar ik keer niet terug naar het front. Wees dus heel, heel gerust. Ik weet nog niet

Als belangrijke documenten beschikt men, wat dit tweede bezoek aan het vorstenpaar en het front betreft, naast het getuigenis van prinses Marie-José, die uit het dagboek van haar moeder citeert, naast het dagboek van de ordonnans en de agenda van de Koning,⁽³⁶⁾ over een reeks foto's gemaakt door de Koningin (AKP), en een brief van Verhaeren aan zijn vrouw,⁽³⁷⁾ gedateerd 4 augustus 1915. In deze brief vermeldt Verhaeren een gedicht dat hij in zijn hoofd heeft en dat heel waarschijnlijk het hierboven geciteerde gedicht is. Uit het dagboek van de ordonnans vernemen we dat de Koningin op 3 augustus met Verhaeren langs het strand gaat wandelen, richting Sint-Idesbald, en hoe hij de volgende twee dagen doorbrengt in De Panne (bijlagen 10-11-12 AKP). In haar dagboek noteert koningin Elisabeth:⁽³⁸⁾

(...) Promenade vers Coxyde, sur la plage, avec Verhaeren. Nous allons nous recueillir sur la tombe de Marie Depage. En revenant, pris par une pluie torrentielle. Nous nous réfugions dans une barque sur le sable et tirons la voile au-dessus de nos têtes. Malgré cela, nous sommes trempés. Verhaeren n'a rien pour se changer. Il met un costume du magasin de l'armée. A 1h 1/2 il part avec Albert et Galet à Forthem. Ils marchent sur toute la ligne de la 2e division. Verhaeren a mis le paletot de Briquet (*l'huissier*), une casquette de X... et un imperméable d'Albert. Le lendemain, sur la plage, Albert passe en revue l'artillerie de la 6e division, puis l'artillerie défile. Verhaeren, Depage et moi regardons de tout près. A dix heures, visite à l'Océan. Depage montre toutes les installations à Verhaeren. Ensuite hôpital de Cabour que Derache, élève de Depage, nous fait visiter.

5 août: Départ de Verhaeren à 8h1/2.⁽³⁹⁾

Na dit bezoek zou het vorstenpaar Verhaeren die in 1916 stierf, niet meer weerzien.

De bezoeken aan het front lieten sporen na in het werk van Verhaeren zoals blijkt uit de hierboven geciteerde gedichten. Ook nog andere teksten die de auteur tijdens de oorlog schreef en die duidelijk een propagandistisch karakter hebben, alsook zijn vroegere teksten werden aan het front voorgelezen (bijlage 13 AML F.S. XVI 148/429). Individuele lezers schreven naar de meester om hem te zeggen hoe ze in de loopgraven troost putten uit zijn verzen (bijlage 14 AML F.S. XVI 148/87). We lezen bij Jacques Marx het volgende over de invloed van het werk van Verhaeren:⁽⁴⁰⁾ (...) C'est qu'on lisait Verhaeren dans les champs dévastés de l'Yser! Gauchez raconte qu'une lecture eut lieu au front, devant tout le corps d'autos-canon mitrailleurs désigné pour combattre en Russie. (...)

(...) Des vers de Verhaeren ou des commentaires de son œuvre ne sont pas rares dans les journaux et les petites revues éphémères diffusées au front. (...)⁽⁴¹⁾

Nu worden evenwel de teksten die de dichter tijdens de oorlog schreef niet meer gerekend tot het beste literaire werk van de auteur, al hebben ze natuurlijk wel een documentaire waarde. Volledigheidshalve kan men hier nog aan toevoegen dat zijn toneelstuk *Le Cloître* in De Panne voor de troepen werd opgevoerd op 24 juni 1918.⁽⁴²⁾

De Westhoek in de cyclus *Toute la Flandre* (1904-1911) en de impact van de gedichten op R.M. Rilke

Het is in de vijfdelige cyclus *Toute La Flandre* dat men gedichten vindt waarvan men met zekerheid weet dat ze ontstaan zijn ten gevolge van een verblijf in of een bezoek aan de Westhoek. Sommige van die gedichten verschenen eerst afzonderlijk in verschillende tijdschriften en werden later herwerkt vooraleer ze gebundeld werden. Er is vooreerst het gedicht *Le Saule* uit *La guirlande des dunes* (1907) verschenen in 1898 in het Brussels tijdschrift *Durendal Revue catholique d'art et de littérature* (pp. 671-672). Dit gedicht werd door de dichter opgedragen aan Louise Héger (1839-1933) die hij dikwijls bezocht in de nu nog bestaande villa Bloemendaal uit 1893. Hij was gebouwd op een 16 meter hoge duin gelegen aan de Fluithoekweg en het Louise Hégerplein, de voormalige Dorpsplaats in Koksijdedorp. Op haar domein bevonden zich een reeks wilgen die deze verdienstelijke landschapschilderes, die behoorde tot de tweede generatie van de school van Tervuren (Hippolyte Boulenger), op een doek uitbeeldde dat zich nu bevindt in het museum in Doornik. Het gedicht viel bijzonder in de smaak van koningin Elisabeth, die de auteur vroeg om haar de bezongen boom te tonen. In een brief van 30 juni 1911, verzonden vanuit Oostende, bedankt zij de dichter die haar een geneesmiddel had aanbevolen tegen hooikoorts, een kwaal waaraan Verhaeren ook leed, en zij vraagt naar de wilg:⁽⁴³⁾

(...) Quand aurons-nous le plaisir de vous revoir? J'espère bientôt, le plein été arrive, emportant les causes de l'ennuyé mal dont nous souffrons tous deux. Peut-être que vous nous montrerez le saule entre Furnes et Coxyde? (...)⁽⁴⁴⁾

Verhaeren was niet heel precies geweest in zijn gedicht *Le Saule* !
(...)

Si vous voulez savoir où son sort se décide,
C'est tout au loin, là-bàs, entre Furnes et Coxyde,
Dans un petit chemin de sable clair,
Près des dunes, d'où l'on peut voir dans l'air,
Les batailles perpétuées
Des vents et des nuées
Bondir de l'horizon et saccager la mer.

In hoeverre er in 1911 een wilg, "tout au loin, là-bas, entre Furnes et Coxyde," zoals beschreven in het gedicht gedateerd 1898 nog aan de

wanneer ik terugkom. Ik denk niet-temin dat het donderdag zal zijn. Ik zal je telegraferen. Ik omhels je heel hartelijk en met een nog steeds groeiende genegenheid. Kusjes voor de kleine Marthe en geheel, geheel de jouwe.

(38) Princesse Marie José, Albert et Elisabeth mes parents, op. cit. supra, pp. 252-253.

(39) (...) Wandeling richting Koksijde, langs het strand met Verhaeren. We begeven ons naar het graf van Marie Depage, waar we enkele ogenblikken in stilte mijmeren. Bij het terugkeren worden we door een stortvloed verrast. We schuilen in een bootje op het strand en trekken het zeil over onze hoofden. Niettemin zijn we doornat. Verhaeren heeft niets bij zich om zich om te kleden. Hij trekt een pak uit het legermagazijn aan. Om 13.30u vertrekt hij met Albert en Galet, richting Forthem. Zij stappen langs heel de linie van de 2de divisie. Verhaeren heeft de mantel van Briquet aan (de kamerbewaarder), een pet van X... en een regenmantel van Albert. 's Anderendaags schouwt Albert op het strand de artillerie van de 6de divisie, dan defileert de artillerie. Verhaeren, Depage en ik volgen alles vanop heel korte afstand. Om tien uur, bezoek aan l'Océan. Depage toont alle installaties aan Verhaeren. Nadien het hospitaal van Cabour dat Derache, een leerling van Depage, komt ons laat bezoeken.

5 augustus: "Vertrek van Verhaeren om 8.30u

(40) Marx, J., Verhaeren, Biographie d'une œuvre, opus cit. supra, p. 520.

(41) (...) En of men Verhaeren las in de verwoeste velden aan de Ilzer! Gauche vertelt dat er op een dag werd voorgelezen voor het verzamelde korps van de kanon-auto mitrailleurs die bestemd waren om in Rusland te gaan strijden. (...)

(...) Verzen van Verhaeren of commentaren op zijn werk verschijnen niet zelden in de kranten en de kleine tijdschriften van korte levensduur die aan het front verspreid worden. (...)

(42) Dit wordt vermeld door Bijmens, B. "De Panne gedurende de eerste wereldoorlog" in *Bachten de kupe* Heemkundig tijdschrift, maart, 1972, 14de jaargang, p. 72.

(43) 30 juni 1911 (ML FS XVI 148/1462).

(44) (...) Wanneer zullen wij het genoeg hebben elkaar weer te zien? Ik hoop weldra, de volle zomer komt er aan, waarmee de oorzaak van de vervelende kwaal waaraan we beiden lijden verdwijnt. Misschien zult U ons dan eens de wilg tussen Koksijde en De Panne tonen? (...)

(45) uit: *Centenaire de Verhaeren*, Catalogue de l'exposition de la Bibliothèque royale de Bruxelles, 11 mai-11 juin 1955 nr. 40.

(46) Elisabeth Worthing op. cit. supra p. 295 en zo ook Jacques Marx op. cit. supra p. 430 citeren een brief van de jonge prins, gedateerd 30 juli 1910 (ML FS XVI 148/1466), aan Verhaeren die hem een handgeschreven gedicht geschonken had nadat het kind hem één van zijn gedichten had voorgedragen:

Monsieur Verhaeren,
C'est sur le sable, vers midi, que j'ai appris votre belle poésie; j'ai eu beaucoup de plaisir quand j'ai vu que je la comprenais et j'ai été très heureux de vous la réciter.
Je suis très fier d'avoir reçu cette poésie écrite par vous, je vous en remercie beaucoup. Je veux en apprendre encore d'autres.

Votre bien respectueux
Léopold

Mijnheer Verhaeren,
Het is op het zand, rond de middag, dat ik uw mooi gedicht geleerd heb; ik was heel blij toen ik zag dat ik het begreep en ik ben heel gelukkig dat ik het voor U heb mogen opzeggen. Ik ben heel fier dat ik dit door U geschreven gedicht gekregen heb, en ik dank U zeer. Ik wil er nog veel andere leren.

Uw heel eerbiedige
Leopold

Nota: de jonge prins kreeg een handgeschreven tekst van Verhaeren die in zijn kamer werd opgehangen.

Koningin te tonen viel, blijft in het ongewisse. Verhaeren beantwoordt de brief op 5 juli 1911 en zegt dat hij graag met de Koningin op zoek zou gaan naar deze boom ergens tussen Veurne en Koksijde, maar dat hij niet weet of die nog bestaat. Had die oude boom geweten dat een koningin zich voor hem zou interesseren, dan had hij heel zeker al zijn krachten verzameld om in leven te blijven.⁽⁴⁵⁾ Men mag echter de symbolische dimensie in het werk van Verhaeren niet over het hoofd zien. Hij zag in de boom een zinnebeeld van de bevolking van de kust, door weer en wind gekneet tot een taai ras. Vandaar de eerste versregel:

Ce saule-là, je l'aime comme un homme.

Een tweede gedicht uit *La guirlande des dunes*, dat uitdrukkelijk verwijst naar de Westhoek, is het gedicht *Les tours au bord de la mer*. De torens van Nieuwpoort, Veurne en Lissewege staan daar zoals de wilg, als getuigen van de ruwe volksaard van de Vlaming, een volksaard waaraan de dichter trouw wil blijven:

(...)

Votre ombre est là, sur mes pensers et sur mes livres,
Sur mes gestes nouant ma vie avec sa mort.
O que mon cœur toujours reste avec vous d' accord !
Qu'il puise en vous l'orgueil et la fermeté haute,
Tours debout près des flots, tours debout près des côtes,
Et que tous ceux qui s'en viennent des pays clairs
Que brûle le soleil, à l'autre bout des mers,
Sachent, rien qu'en longeant nos grèves taciturnes,
Rien qu'en posant le pied sur notre sol glacé,
Quel vieux peuple rugueux vous leur symbolisez
Vous, les tours de Nieuport, de Lisweghe et de Furnes!

Een derde gedicht uit *La guirlande des dunes* brengt hulde aan de paardenvissers van Koksijde *Les pêcheurs à cheval*. Het avondlijk tafereel wasemt rust uit en brengt hulde aan de gelatenheid en de waardigheid waarmee mens en dier aan de kust met de wisselvalligheid van het lot omgaan.

(...)

Les paniers creux, sonnants et lâches,
Ainsi peinent les pêcheurs vieux,
Contents de rien, heureux de peu,
Usant dans le malheur ou dans la chance,
Dans la contrainte et dans l'effort,
Les sabots creux de l'existence
Qui se brisent un jour et réveillent la mort.

(...)

La guirlande des dunes, werd destijds door de koningin zo hoog gewaardeerd dat zij wenste dat haar zoon prins Leopold ervan enkele gedichten uit het hoofd zou leren. ⁽⁴⁶⁾

Uit de bundel *Les héros* (1908) verwijst het gedicht *Baudouin Bras de Fer* naar de tijd dat onze kust geteisterd werd door de invallen van de Noormannen en de dappere Boudewijn ze wist te verdedigen. Zijn huwelijk met de dochter van de Franse koning en de sluwheid die hij aan de dag legde om zijn graafschap uit te breiden worden gehuldigd.
(...)

Tête au soleil, vers l'avenir.

La Flandre, il la voulait belle comme un royaume.

(...)

Les villes à pignons (1910) zijn niet alleen omwille van hun literaire waarde belangrijk binnen het kader van een onderzoek naar Verhaeren in de Westhoek, maar ze zijn ook belangrijk omdat het deze gedichten waren waarin de Vlaamse steden bezongen worden, die o.m. R.M. Rilke ertoe aanzetten om in 1906 een reis naar onze gewesten te ondernemen.⁽⁴⁷⁾ Immers een maand na het lezen van *Funérais à Dixmude*⁽⁴⁸⁾ vertrok Rilke naar België om er de streek te verkennen, die de bewonderde Meester in *Toute la Flandre* beschreven had. Hij logeerde o.a. in Veurne in de herberg "Die Nobele Rose" in de Noordstraat. Getuigen hiervan de brieven van Rilke en Verhaeren, een correspondentie die Carlo Bronne⁽⁴⁹⁾ uitgaf en Leo Simoens naar het het Nederlands vertaalde.⁽⁵⁰⁾

Ook nog vandaag vindt de lezer van *Toute la Flandre* in deze bundel beelden van de Westhoek die hij herkent en die hem ontroeren. Daarom willen wij besluiten met enkele mooie verzen uit *La guirlande des dunes* en met enkele verzen uit *Les villes à pignons* vertaald door Julien De Mey. Het eerste, *Midi*, beschrijft een warme dag aan onze kust, het tweede, *Les jours de pluie*, beschrijft een regendag in een oude Vlaamse stad.

Midi

(...)

Et vain s'étend le ciel sur le temps et l'espace,

Aucun nuage, aucun oiseau ne passe.

Le soleil chauffe à blanc,
Et seul un peu de sable lent,
Sans qu'aucun vent le ride,
Se détache, très doucement,
Du flanc de la dune torride.⁽⁵¹⁾

(47) Rodin, die in Brussel gewoond had en wiens secretaris Rilke gedurende een periode was geweest, had eveneens de reis aanbevolen. Zie Simoens, L., *Rainer Maria Rilke*, Desclée De Brouwer, Ontmoetingen, 1958.

(48) Het gedicht waar Rilke naar verwijst, werd herwerkt opgenomen in de bundel, *Les villes à pignons*, waar het de titel "Funérais" (bijlage 29) draagt.

(49) Bronne, C., Rilke, *Gide et Verhaeren Correspondance inédite*, recueillie et présentée par Carlo Bronne de l'Académie Royale Belge, Messein, 1955. In een brief van 25 juni 1906 leest men bij Carlo Bronne:

"Mon cher et grand Verhaeren"

(50) Simoens L., *Rainer Maria Rilke Brieven*, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, Klassieke galerij nummer 118.

(...) wat een vreugd onverwachts één van uw mooie gedichten te vinden: wat mij is overkomen op de Quai waar ik toevallig een nummer van het tijdschriftje ANTEE bemachtigde. Ik heb "Funérais à Dixmude" gelezen en opnieuw gelezen; een vaste, ernstige en eenvoudige Kunstopenbaring. Wat een mooi stuk: van ganser harte bedankt. (...)

(51) Middag

(...)

En leeg verbreidt de hemel zich boven tijd en ruimte,

Geen enkele wolk, geen enkele vogel vliegt voorbij.

De zon verhit verzegend – wit

En één enkel snuifje loom zand,

Zonder dat enige wind het rimpelt,

Piert zich los, heel zachtjes,

Van de rug van een gloeiend duin.

(52) De regendagen

(...)

En de ankers van de oude puntgevels
Bedruipen zich

Met tranen van ijzer, tranen van roest.

En moe van het kortstondig leven
Hangt hun ijzeren jaartal daar,

(...)

Les jours de pluie
(...)

Et les ancrs et les vieux pignons
Se souillent
De pleurs de fer, de pleurs de rouille;
Et lassé d'être un peu de temps,
Leur millésime est là, qui pend;⁽⁵²⁾

Hiermee hopen wij hulde gebracht te hebben aan een dichter die zowel het oorlogslied in WO I onder woorden bracht als het mythische Vlaanderen op een ongeëvenaarde wijze beschreef op een ogenblik dat het voor de rest van Europa niet meer op de kaart stond.

Beknopte bibliografie over het leven van Emile Verhaeren en zijn tijd

BIJNENS B., "De Panne gedurende de eerste wereldoorlog" in: *Bachten de kupe, Heemkundig tijdschrift*, maart, 1972, 14de jaargang.

BRONNE C., *Rilke, Gide et Verhaeren Correspondance inédite* recueillie et présentée par Carlo Bronne de l'Académie Royale Belge, Messein, 1955.

DE LAUNOY J., *Oorlogsverpleegsters in bevolen dienst 1914-1918*, uit het Frans vertaald en van commentaar voorzien door André Gysel, Gent, Snoeck-Ducaju en zoon, 2000.

Centenaire de Verhaeren. Catalogue de l'exposition de la Bibliothèque royale de Bruxelles, 11 mai - 11 juin 1955 nr. 40.

DE MEYER F., *Tweezijdig pragmatisme. De relatie tussen Koning Albert I en de socialistische leiders van zijn tijd*. Scriptie universiteit Gent, academiejaar 2001-2002.

FONTAINAS, A. et L., *Théo Van Rysselberghe. L'ornement du livre*, Antwerpen, éd. Adrienne Fontainas Petrarco-Pandora nv. Cahier 3, 1997.

GULLENTOPS D. en VANDEVOORDE H., *Anarchisten rond Emile Verhaeren* met bijdragen van Jan Moolaert, David Gullentops, Jeffrey Tyssens, Eric Buelinckx, Hans Vandevoorde, VUBPRESS, 2005.

MABILLE DE PONCHEVILLE A., *Poèmes chrétiens de Verhaeren*, Gembloux, J. Duculot, 1968.

MARX J., *Verhaeren, biographie d'une œuvre*, Académie Royale de Langue et de Littérature Française, 1996.

PRINCESSE MARIE-JOSÉ, *Albert et Elisabeth de Belgique, mes parents*, Paris, Plon, 1971.

ROGIERS F., "Les Flamands," in: *Knack*, 4 oktober, 1989, Boeken 229.

SIMOENS L., *Rainer Maria Rilke Brieven*, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, Klassieke galerij nummer 118.

SIMOENS L., *Rainer Maria Rilke*, Desclée De Brouwer, Ontmoetingen, 1958.

STIJNS L., *Emile Verhaeren en de Nederlandse schrijvers*, Brussel, De Vlaamse Gids, 1955.

idem, *Verhaeren en zijn betrekkingen tot de Nederlandse letterkunde*, Brussel, De Vlaamse Gids, 1956.

THIELEMANS M.-R. et VANDEWOUDE E., *Le Roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916*, Préface de Jean Stengers, Bruxelles, Office international de librairie, 1982.

VAN GRASDORFF G. en PLISNIER A., *Dites-nous... Emile Verhaeren*, Bruxelles, Les éditions de Chabassol, 1986.

VAN RYSSELBERGHE M., *Les cahiers de la petite dame (1918-1951)*. Notes pour l'histoire authentique d'André Gide. Préface d'André Malraux. Paris, Gallimard, "Cahiers André, Gide" 4-7, 1973-1977.

VERHAEREN E., *A Marthe Verhaeren deux cent dix-neuf lettres inédites 1889-1916*, présentées par René Vandevor, Paris, Mercure de France, mcml.

WORTHING B., *Emile Verhaeren*, traduit de l'anglais par Renée Wegge, Paris, Mercure de France, 1992.

Bijlagen

- Manuscript van een elftal losse bladen *Conférence sur les petites villes de Flandre avec des impressions de guerre lue en Angleterre fin 1914 commencement 1915*, A ML F.S. XVI 1142/1 F (2 uittreksels).
- Telegram van de Belgische consul aan de Heer Ingenbleek 28-11-1916, AKP.
- Supplément du Peuple du 20 janvier 1920
- Brief van Mission du Ministère des Sciences et des Arts à Monsieur Vinicius Martial 13-9-1917 AML 6079/3 Fonds René Gevers.
- Compliment à sa Majesté la Reine, gelegenheidsgedicht van E. Verhaeren AKP.
- Dagboek van de ordonnans 13 november 1914 AKP AE 530-1.
- Dagboek van de ordonnans 14 november 1914 AKP AE 530-1.
- Dagboek van de ordonnans 15 november 1914 AKP AE 530-1.
- Dagboek van de ordonnans 3 augustus 1915 AKP AE 530-3.
- Dagboek van de ordonnans 4 augustus 1915 AKP AE 530-3.
- Dagboek van de ordonnans 5 augustus 1915 AKP AE 530-3.
- Brief van Maurice Gauchez aan Emile Verhaeren AML F.S. 148/429.
- Brief van luitenant de Bigault aan Emile Verhaeren 12 juni 1915 AML F.S. XVI 148/87.

Lijst herkomst afbeeldingen

Provinciaal Museum Emile Verhaeren, E. Verhaerenstraat 71, 2890 Sint-Amands (afb. 1,2,3)
Materiaal van de auteur (afb 4).